

πολιτισμός

Κυνηγώντας το χθες Μνήμη Γιάννη Σπαυδάγου

Την προηγούμενη εβδομάδα παραθέσαμε οπτικοποιημένη σ' εσήση εδώ τη θέση στα «Ρεθεμνιώτικα Νέα» την ιστορία εννέα μνημείων της πόλης που δεν

■ Του ΧΑΡΗ ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗ*

υπάρχουν πια: του Πύργου του Ρολογιού, των Κασσιών, της Πύλης της Άμμου, της Μαρμαρόπορτας, του προμαχώνα της Αγίας Βαρβάρας, των θολωτών κατοικιών των Αλβανών μισθοφόρων, της αίθουσας των Τριών Ιεραρχών και τα διδακτήρια των θηλέων και του ελληνικού σχολείου στην πλατεία της Μητρόπολης. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στο σύλλογό τους καταστράφη-

καν όχι από κάποια φυσική καταστροφή (φωτιά, πλημμύρα, σεισμό κ.λπ.) ή έστω από κάποια πολεμική επιχείρηση αλλά ενσυνείδητα, από συμπολίτες ή ομάδες συμπολιτών που είχαν σχετικό συμφέρον. Σήμερα θα συνεχίσουμε με μια σειρά ακόμα εξαφανισμένων μνημείων, όπως τα κατέγραψε στο άρθρο του «Η πολιτιστική κληρονομιά των μνημείων της πόλης και οι ολέθριες συνέπειες» ο συμπολίτης γιατρός Μανώλης Κούνουπας. Όπου χρειάζεται θα προσθέτουμε με τη σειρά μας και μερικά ακόμη παρεμφε-

ρη.

Μετά την κατάληψη του Ρεθύμνου το έτος 1646 οι νέοι κυρίαρχοι οικοδόμησαν μια σειρά οχυρωμάτων, που ανταποκρίνονταν τόσο στις αντιλήψεις τους για την άμυνα όσο και στη συγκεκριμένη και πρόσφατη εμπειρία που είχαν από τις αμυντικές ικανότητες της πόλης του Ρεθύμνου. Στα πλαίσια αυτά ανέγειραν τον Προμαχώνα της Άμμου (Μπαλά Ντάμπια), το προστατευτικό Οχυρό (Ριβελίνο) μπροστά στην κύρια ανατολική πύλη της Φορτέτζας και τον Προμαχώνα του Λιμανιού. Ο προμαχώνας αυτός έμεινε γνωστός ως Πύργος του Νερού ή Σου Κουλέ (Σου = νερό) εξαιτίας της περικλώσεώς του από το νερό της θάλασσας. Θα πρέπει να ανεγέρθηκε αμέσως μετά την κατάληψη, αφού το έτος 1669 που επισκέφθηκε το Ρέθυμνο ο *Enliva Chelebi* σημείωσε:

«Το οχυρό στο λιμάνι. Υπάρχει ένα άλλο Ich Qale (εσωτερικό φρούριο)... ένα λαμπρό οχυρό δίπλα στην κάτω πόλη που περιέχει 50 κανόνια». Ο Πύργος διέθετε φρουρά με επικεφαλής λοχία, όπως προκύπτει από επιτύμβια στήλη που έχει διασωθεί. Η παράδοση του Ρεθύμνου διασώζει την πληροφορία ότι στο ισόγειο του λειτουργούσε φυλα-

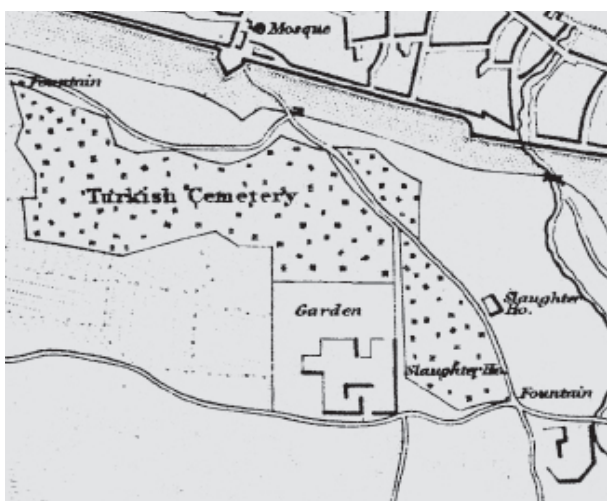
κή, όπου το έτος 1824 φυλακίστηκαν οι Τέσσερις Μάρτυρες. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχε χάσει πια τη στρατιωτική του σημασία και χρησιμοποιούνταν ως εργαστήριο μεταξουργίας και ως αποθήκη ευπαθών προϊόντων, ενώ στην οροφή του λειτουργούσε το καφενείο του *Κόκκινου* και είχε διαμορφωθεί ο Δημοτικός Κήπος.

Ο δεύτερος Δημοτικός Κήπος του Ρεθύμνου διαμορφώθηκε στην οροφή του Σου Κουλέ με παρότρυνση του Ρεθεμνιώτη γαμπρού και γιατρού *Περτέφ Εφέντη*. Ο «Δημοτικός Κήπος Ρεθύμνης», όπως ονομαζόταν επίσημα, διέθετε μεταξύ άλλων αναβρυτήριο στο κέντρο του. Επί Ρωσικής κατοχής χρειάστηκε να επαναφωτιστεί και να στο-

λιστεί με έναν φοίνικα, τον οποίο συμβολικά φύτεψε ο Αρμολογιστής *Πρίγκιπας Γεώργιος*, οπότε και πήρε το όνομα «Κήπος του Πρίγκιπας Γεωργίου». Από τον πρώτο αυτό «ωραίο κήπο» (γκιουλ μπαζέ) πήρε το όνομα (Γ)Κιουλούμπασης η ευρύτερη περιοχή και συνοικία. Τα τελευταία χρόνια της ύπαρξής του τον περιποιούνταν ο ενοικιαστής του διπλα-

νού καφενείου *Εμμανουήλ Χαμαράκης*, γνωστότερος με το παρωνύμιο *Κόκκινος*. Οι πηγές αναφέρουν ότι ήταν αρκετά ευρύχωρος, ώστε να κάνουν σ' αυτόν τον περίπατο τους πολλές δεκάδες Ρεθεμνιωτών. Ο Πύργος του Νερού και ο Κήπος στην οροφή του κατεδαφίστηκαν το έτος 1930, κατά την οικοδόμηση του κτηρίου του Τελωνείου.

Ο προηγούμενος (πρώτος) Δημοτικός Κήπος του Ρεθύμνου ήταν αυτός που είχε διαμορφωθεί πίσω από τα μουσουλμανικά νεκροταφεία, στην περιοχή περίπου του σημερινού 1^{ου} Λυκείου (Πολυκλαδικού). Ο κήπος αυτός, με το περίπλοκο γεωμετρικό σχήμα, απεικονίζεται καθαρά και απομνημονεύεται στον χάρτη του Ρεθύμνου του *Wilkinson* του έτους 1850 και προβληματίζει με την πρωιμότητα της κατασκευής του, αν μάλιστα αναλογιστεί κανείς ότι ο αντίστοιχος Κήπος των Χανίων, ο οποίος θεωρήθηκε πρωτοποριακός για την εποχή του, διαμορφώθηκε από τον *Ρεούφ Πασά* το έτος

1870-71. Θα πρέπει να υδρευόταν κατά την πρώτη κρίσιμη περίοδο ανάπτυξης των φυτών από την γειτονική στα ανατολικά κρήνη, που σημειώνεται στον ίδιο χάρτη. Είναι πιθανό οι πλάτανος και η κουκουναριά που διασώζονται μέχρι σήμερα στον οδό Σάθα να αποτελούν συνέχεια εκείνου του πρώτου Κήπου του Ρεθύμνου, αν και δεν διακρίνονται σε μια πανοραμική φωτογραφία της πόλης, που εκτίθεται στο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνης. Η φωτογραφία αυτή έχει τραβηχτεί από τον Πάνω Μασταμπά και πιθανόν δεν εμφανίζει τα δέντρα εξαιτίας του μικρού τότε μεγέθους τους.

Και μιας και αναφερθήκαμε στον πρώτο και στον δεύτερο δημοτικό κήπο του Ρεθύμνου, ας δούμε κι τον τρίτο κατά σειρά, πριν από τον τέταρτο, που είναι ο γνωστός μας σήμερα, με εμπνευστή τον *Μενέλαο Παπαδόκη* και συνεχιστή τον *Τίτο Πετυχάκη*. Ο τρίτος Δημοτικός Κήπος του Ρεθύμνου φιλοξενήθηκε στον χώρο του μεταγενέστερου Γυμναστηρίου και Δημοτικού Νοσοκομείου. Τον χώρο είχε παραχωρήσει το έτος 1894 με συμβολικό τίμημα στον Δήμο Ρεθύμνης ο *Χασάν Μπαμπάς* του ομώνυμου τεκέ. Για τη δημιουργία του πραγματοποιήθηκε έφρανος, στον οποίο συνεισέφεραν δυναμικά ο *Κίτζε Μπέ-*

ης Γιατζικαδές, δεκαπέντε Ρεθύμνιοι εγκατεστημένοι και αποκαταστημένοι στην Αλεξάνδρεια και ένας Ρεθεμνιώτης ξυλουργός, που δημιούργησε μια μικρή συνεχόμενη έκταση για την επέκτασή του. Ο Κήπος αυτός ήταν τετράπλευρος, με διαστάσεις 179 x 143 x 162 x 108 μέτρα. Στην έκτασή του, που πλησίαζε τα είκοσι στρέμματα, είχαν φυτευτεί δέντρα και είχαν κατασκευαστεί κρήνες, ενώ πρωτοποριακή για την εποχή ήταν η περίφραξη του με συρματόπλεγμα, για την αποφυγή των ζημιών από ζώα. Ο τρίτος κατά σειρά Δημοτικός Κήπος του Ρεθύμνου καταστράφηκε κατά την επανάσταση του 1897.

Ας αφήσουμε όμως τους δημόσιους κήπους της πόλης και ας μεταφερθούμε σ' ένα άλλο μνημείο της, το τέμενος *Παχιά Ιμπραήμ*. Κατασκευάστηκε στη συνοικία της Αγίας Σοφίας, με μετατροπή της εκκλησίας, της Αγίας Σοφίας (ή της Παναγίας Χρυσοπηγής), που βρισκόταν εκεί επί Βενετοκρατίας. Ο ναός ήταν βεβαία μονόκλιτος καμαροσκεπαστος και απέκτησε δεύτερο κλίτος κατά τη μετατροπή του σε τζαμί. Ο μιναρές του τέμενους, που βρισκόταν πάνω από το παράθυρο της οικίας *Τζεκά-*

κη, στη νοτιοδυτική γωνία πάνω από τη στέγη, κατεδαφίστηκε το έτος 1938, είχε ύψος οκτώ μέτρα και ονομαζόταν «Ξύλινος». Οι απόψεις για την ονοματοδοσία αυτή διαίστανται, αφού άλλοι αναφέρουν ότι ήταν κατασκευασμένο με ξύλινο σκελετό και επενδυμένο με χοντρές σανίδες και άλλοι ότι ξύλινος ήταν μόνο ο στενός σερπιφές (μπαλκόνι) του. Επικρατέστερη φαίνεται η πρώτη άποψη, αφού την ενισχύει με την περιγραφή της ο εντεταλμένος με την καταστροφή του μιναρέ Ρεθεμνιώτης *Γιάννης Πολιουδάκης*.

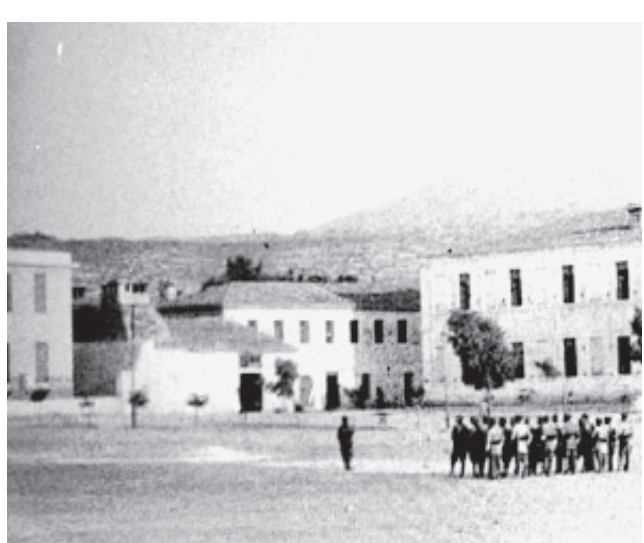
Λίγο παρακάτω, στα νότια του Διοικητηρίου (Νομαρχίας) βρίσκονταν οι Στρατώνες. Όπως και για το Διοικητήριο έτσι και για τον Μεγάλο Στρατών, υπάρχουν διστάμενες απόψεις για τον χρόνο ανέγερσής τους. Σύμφωνα με ορισμένες ιστορικές πηγές οικοδομήθηκε αμέσως μετά την επανάσταση του 1866-69 με αγαρείες των χριστιανών Ρεθυμνίων και σύμφωνα με άλλες χτίστηκε μεταξύ των ετών 1847-1850 με σχέδια του Κωνσταντινουπολίτη αρχιτέκτονα *Mehmet Zeki*, επί *Μουσταφά Πασά*. Σε κάθε περίπτωση αποτελούσαν

το εντυπωσιακότερο κτήριο του Ρεθύμνου και όχι μόνο εξαιτίας του μεγέθους τους, που ήταν αρκετά μεγαλύτερο εκείνου του Διοικητηρίου. Παρόλο το μέγεθος, η κάτοψη του ξέφυγε από την τυπική ορθογώνια, με δύο προεξοχές σε σχήμα Π στη μία είσοδο και διπλή προεξοχή στην άλλη. Ο μεγάλος Στρατώνας ακούγεται μέχρι σήμερα ως «Στρατώνες» και ως «Ρωσικοί Στρατώνες», εξαιτίας της παραμονής των Ρωσικών στρατευμάτων κατοχής σ' αυτούς, μετά από μια περίοδο στα τέλη του 19^{ου} αιώνα που είχαν κατοικήθει από πολίτες.

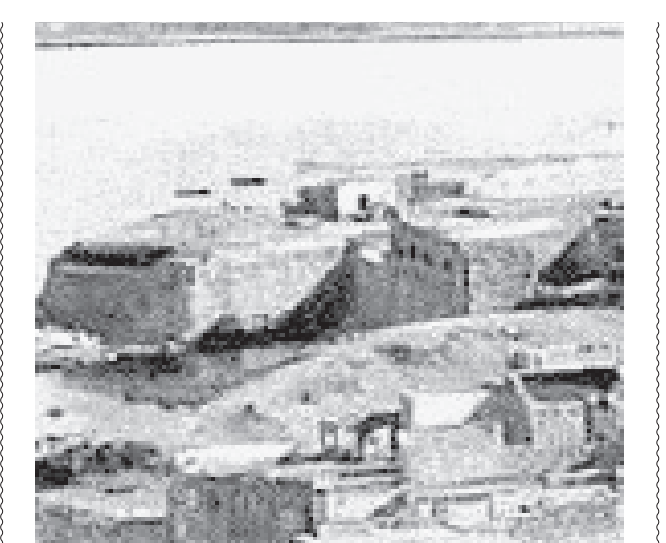
Το έτος 1941 ο Στρατώνας αποτέλεσε στόχο των γερμανικών βομβαρδισμών και πλήγηκε από αυτούς, όχι όμως σοβαρά. Ίσως ήταν ο μοναδικός στρατιωτικός στόχος που πλήγηκε από αυτούς, αφού όλοι οι άλλοι δεν είχαν στρατιωτικό ενδιαφέρον. Οπωσδήποτε ούτε η συνοικία Χαράκια, αλλά ούτε και εκείνες της Αγίας Βαρβάρας και της Μεγάλης Πόρτας έκρυσαν στρατιωτικές εγκαταστάσεις και η στόχευσή τους δεν είχε να κάνει παρά με την τρομοκράτηση του πληθυσμού και της παράλυσης κάθε άμυνας εν όψει της πτώσης των αλεξιπτωτιστών. Οι ζημιές που προκλήθηκαν πάντως στον Στρατώννα ήταν

επανορθώσιμες, όπως άλλωστε φαίνεται και από την παρατιθέμενη κατοικήκη φωτογραφία από κάποια γιορτή της εποχής. Το επόμενο έτος οι κατακτητές επέλεξαν αντί της αποκατάστασης την κατεδάφιση του Στρατώννα, και με το οικοδομικό υλικό που προέκυψε οικοδόμησαν μεταξύ άλλων τη δυτική πλευρά των κερκιδίων του Γηπέδου της Σοχώρας, οι οποίες με τη σειρά τους κατεδαφίστηκαν προ διετίας. Με την ευκαιρία καλό είναι να προσέξουμε ότι οι κατοικίες της Μεσοκρήνιας, με την οποία ασχολήθηκαμε στο προηγούμενο άρθρο μας, διακρίνονται σε καλή ακόμα κατάσταση στα δεξιά της φωτογραφίας.

Ο Μεγάλος Στρατώνας, όπως το λέει και το όνομά του, δεν ήταν ο μοναδικός της πόλης επί Οθωμανικής Κατοχής. Την ίδια περίοδο με τον Μεγάλο, κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, θα πρέπει να είχε οικοδομηθεί και ο λεγόμενος «Μικρός Στρατώνας», στο νότιο μέρος της πλατείας της Σοχώρας. Ο μικρός Στρατώνας αποτελούσε συνέχεια του μαγειρείου, του οποίου οι μεγάλες

κτιστές τετράγונες καπνοδόχοι σώζονταν μέχρι πρόσφατα πίσω από το Στρατολογικό Γραφείο, ανατολικά της Πλατείας και της προτομής του *Α. Κουνδουράκη*. Το κτήριο ήταν διώροφο και κατά πολύ μικρότερο από τον μεγάλο Στρατώννα. Κατά την παράδοση, το είχε οικοδομήσει το έτος 1845 ο τότε Διοικητής Κρήτης *Μουσταφά Πασάς*, ο επονομαζόμενος *Γκιρτιλής* (Κρητικός).

Ένας ακόμα στρατώνας κατά την ίδια περίοδο ήταν εκείνος του λιμανιού, για τον οποίο ελάχιστοι στοιχεία μας είναι γνωστά, και αυτά από τις αναφορές στις αρχαικές πηγές και από τέσσερις ασφαείς φωτογραφίες. Ο μεγάλων διαστάσεων αυτός Στρατώνας είχε οικοδομηθεί στο

νοτιοδυτικό άκρο της σημερινής πλατείας Πλαστήρα, απέναντι ακριβώς από τον Πύργο του Νερού (Σου Κουλέ), με τον οποίο φαίνεται ότι συνδεόταν. Κατεδαφίστηκε την περίοδο 1905-1931, πιθανόν στο τέλος της κατά την κατασκευή του κτηρίου του Τελωνείου.

Οι μέχρι σήμερα γνωστές πληροφορίες για τον Βενετσιάνικο Στρατώννα είναι αντικρουόμενες. Κάποιες από αυτές, μεταξύ των οποίων και χαρτογραφικές, τον χωροθετούν κοντά στο *Castell Vecchio*, όπου θα μπορούσε να είχε αποτελέσει τη βάση για την κατασκευή αργότερα του οθωμανικού Στρατώννα του λιμανιού. Όμως ο Τουρκορεθυμνίος *Μουχαρέμ Νουμανάκης* τον το-

ποθετούσε κάτω από τη Φορτέτζα, απέναντι από το κτήριο της μεταγενέστερης Ηλεκτρικής Εταιρείας. Το κτήριο αυτό χρησιμοποιήθηκε την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας και μεταγενέστερα ως Γραφείο Γεωργίας και στον περίβολό του οργανώθηκε το πρώτο αγροκήπιο του Ρεθύμνου. Το δεύτερο αγροκήπιο δημιουργήθηκε μετά το έτος 1925 στον Δημοτικό Κήπο.

Με την ευκαιρία θα ήθελα να θυμηθούμε δυο αντίστοιχες εκθέσεις που προσέφερε στο Ρέθυμνο ο αείμνηστος *Γιάννης Σπανδάγος*, τα πέντε χρόνια από τον θάνατο του οποίου συμπληρώνονται σε έξι εβδομάδες. Τον Σεπτέμβριο του 1992 στα πλαίσια του ΣΤ' Αναγεννησιακού Φεστιβάλ Ρεθύμνου είχε παρουσιάσει σε συνεργασία με τον *Γιώργο Π. Εκκεκάκη* την έκθε-

«Χάρτες και βιβλία του Ρεθύμνου και της Κρήτης από τον 16^ο αιώνα» στην γκαλερί «Δίμιτο». Αν σκεφτούμε ότι αυτό το πρωτοποριακό γεγονός συνέβη πριν από σχεδόν ένα τέταρτο του αιώνα, συνειδητοποιούμε το εύρος των γνώσεων, του συλλεκτικού πάθους αλλά και της αγάβης για τη γενέθλια πόλη του αείμνηστου αρχιτέκτονα μηχανικού.

Η άλλη έκθεση που μας είχε χάρισει ήταν εκείνη με θέμα τα «Κιόσκια (Σαχνισιά) του Ρεθύμνου». Η έκθεση εκείνη είχε παρουσιαστεί επίσης στο «Δίμιτο» της *Κατερίνας Κορρέ* και για την πραγματοποίησή της είχε φιλοξενήσει τον γνωστό φωτογράφο *Μενέλαο Μελετζή*, ο οποίος είχε φωτογραφίσει τα αναμεινάντα σαχνισιά της πόλης. Τα αρνητικά της φωτογράφησής εκείνης σώζονται στο φωτογραφείο «Φωτο-Ρέθυμνο», του οποίου ήταν τότε συνδιοκτήτης με

τον *Αντώνη Χριστοφοράκη*. Αν δεν κάνω λάθος ήταν 28 συνολικά και θα άξιζε η ανατύπωσή τους από κάποιον φορέα προκειμένου να εκτεθούν και πάλι σε περιοδική ή και σε μόνιμη έκθεση. Ελπίζω ο φίλος πρόεδρος του Συλλόγου Κατοίκων Παλιάς Πόλης *Θωμάς Κρεβετζάκης* να τείνει, όπως πάντα, ευήκοοις στο κάλεσμά μου αυτό, με την ευκαιρία της πραγματοποίησης των «Ημερών Ρεθύμνου 2017». Θα ήταν η καλύτερη εκδήλωση μνήμης προς ένα άνθρωπο που αγά-

πησε βαθεία την Παλιά Πόλη, έχοντας το επίπεδο να εκτιμήσει τον αρχιτεκτονικό της πλούτο, εντάσσοντάς τόσο στην περιφέρεια της μητέρας-Βενετίας όσο και σε εκείνη της μεταγενέστερης βαλκανικής οθωμανικής επικράτειας. Αυτά όμως για σήμερα. Θα συνεχίσουμε, Ρεθεμνιώτικη Νέων θελόντων, την επόμενη εβδομάδα.

ΔΙΜΙΤΟ
25 Σεπτεμβρίου - 25 Οκτωβρίου

ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΜΕΛΕΤΖΗΣ
Φωτογραφία
«Κιόσκια (Σαχνισιά) του Ρεθύμνου»